

УДК 94(=16)''4/9'':339.5(4:53)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2022.54.11600>

ЄВРОПЕЙСЬКА ТОРГІВЛЯ З АРАБСЬКИМ СХОДОМ У VIII–X ст.: РОЛЬ СЛОВ'ЯН І РУСІ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0551-9392>

На основі інформації джерел та історіографічних досліджень зроблена спроба з'ясувати роль слов'ян і Русі у ранньосередньовічній торгівлі Європи з арабським Сходом, визначити ймовірні маршрути міжнародних торговельних шляхів, зокрема Шляху з варяг у греки. Унаслідок арабських завоювань відбулися істотні зміни в географії міжнародних торговельних шляхів. Вони змістилися з басейну Середземного моря на північ і проходили через заселені слов'янами регіони Центрально-Східної Європи і Русь. Нова система водних і суходільних шляхів сполучала торговельними зв'язками європейський франкський Захід, слов'янське Балтійське Помор'я, Подунав'я і руський Схід континенту. З розвитком торгівлі з арабським Сходом сформувався і почав функціонувати Шлях із варяг у греки, який сполучав землі балтійських слов'ян-вагрів з Києвом і Константинополем. Він пролягав через торговельні центри поморських слов'ян на Балтиці, через Віслу, Західний Буг, Прип'ять, Дніпро і до Чорного моря співпадав з маршрутом трансконтинентальної магістралі між Європою і арабським Сходом, яка проходила далі на схід через Азовське море, Дон, Волгу і Каспій. Як вказують арабські автори, зі слов'янських земель і Русі на схід надходили головні товари арабського імпорту, зокрема хутра, мед, віск, франкські мечі. Найраніші і найбільші скарби арабських дирхемів, виявлені в землях балтійських слов'ян, за складом подібні до скарбів на території Русі, що свідчить про те, що головними контрагентами арабської торгівлі в Європі були слов'яни і Русь. Великий обсяг торговельних операцій руських торговців підтверджує поява в Русі в першій половині IX ст. монетного двору і початок карбування власної срібної монети. Про активну участь Руської держави в міжнародній торгівлі свідчить також будівництво мережі кам'яних фортець у верхів'ях Сіверського Дінця, Осколу і на Середньому та Нижньому Доні, які були не лише прикордонними форпостами Русі, а й торговельними станами.

Ключові слова: слов'яни, слов'янське Балтійське Помор'я, Русь, міжнародна торгівля, міжнародні торговельні шляхи, Шлях з варяг у греки, середньовічна трансконтинентальна магістраль.

У ранньому середньовіччі, так само як в епоху античності, каталізатором суспільного розвитку була зовнішня торгівля. Вона стимулювала економічні, а водночас соціальні та політичні процеси, прискорюючи визрівання умов, необхідних для формування раннях держав. Міжнародна європейська торгівля і торговельні зв'язки з країнами арабського Сходу зіграли вагомий роль у становленні та розвитку ранньосередньовічних держав Північної, Центральної

та Центрально-Східної Європи. Їм, зокрема, завдячують своїм економічним піднесенням слов'янське балтійське Помор'я, держава Само, Велика Моравія і Русь.

Сприятливі умови для розвитку цих регіонів континенту виникли завдяки суттєвим змінам у географії міжнародних торговельних магістралей, що відбулися під впливом арабських завоювань. Одним із їх наслідків стало руйнування середземноморської системи торговельних шляхів, сформованих в античні часи. Це спричинило дефіцит предметів розкоші в Європі і необхідність організації нової мережі водних і суходільних шляхів для їх постачання. Нові європейські маршрути трансконтинентальних магістралей змістилися на північ і проходили річковими системами Північної та Центрально-Східної Європи. Вони також сполучали північну, південну, західну і східну частини континенту.

Міжнародні магістралі були не лише мережею суходільних і водних шляхів, якими проходили торговельні каравани і відбувався рух товарів. Вздовж них виростили численні торговельні і ремісничі центри та поселення, що обслуговували потреби торговців, вони об'єднували і консолідували навколишні території, впливаючи на динаміку і географію державотворчих процесів¹.

Важливе значення для прокладання нових торговельних шляхів мало велике розселення слов'ян, що охопило більшу половину європейського континенту і навіть вийшло за його межі². Певне уявлення про територію слов'янських володінь наприкінці епохи Великого переселення народів дає інформація арабського астронома аль-Фазарі (VIII ст.), який за дорученням халіфа Мансура повинен був описати володіння Халіфату і сусідніх держав, для чого отримав доступ до державних архівів. За свідченням аль-Фазарі, фрагменти праці якого збереглися у творі аль-Масуді "Золоті луги", землі слов'ян, що простягалися на 3500 фарсангів* в довжину і 500 фарсангів в ширину, не набагато поступалися тогочасним володінням халіфату (відповідно 3500 і 700 фарсангів) і в кілька разів перевищували володіння хозарів і аланів, протяжність яких становила 700 і 500 фарсангів³. На думку відомого сходознавця Авраама Гаркаві, аль-Фазарі повідомляє лише про південних і західних слов'ян⁴, землі яких у VIII ст. простягалися від південно-західного узбережжя Балтики на півночі до берегів Чорного, Адріатичного і Середземного морів на півдні. Нові торговельні шляхи з Балтики до південних морів пролягали через території, заселені спорідненими слов'янськими племенами (Славонії), що сприяло комунікаціям і розвитку

¹ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2009. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен.* (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010), 10.

² Ольга Щодра, "Етногенез та велике розселення слов'ян у світлі джерел та історичних інтерпретацій", *Проблеми слов'янознавства* 65 (2016): 9–27.

* Фарсанг – міра довжини в Персії, що становила кілька кілометрів.

³ Авраам Гаркаві, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.).* (СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1871), 9.

⁴ Там само, 10.

торговельної інфраструктури. На думку дослідників, без контролю над міжнародними магістралями торгувати на таких відстанях у ранньому середньовіччі було б неможливо⁵.

Сприятлива для слов'ян ситуація склалася у той час і в Причорномор'ї та Середземномор'ї: до IX ст. під їхнім контролем опинилося морське узбережжя від Дніпра до Венеції. Після захоплення арабами Іспанії і блокади західної частини Середземного моря, слов'яни, які на той час заселяли південні райони Балканського півострова, Пелопонес, близькосхідні і малоазійські провінції Візантії, відновили старі та збудували нові порти на його східному узбережжі. У VIII–IX ст. торгівля між Західною Європою та іншими регіонами континенту, а також між Європою і країнами арабського Сходу була можлива лише за участі і посередництва слов'ян, еліта яких у той час “цінувала не так садиби, як торговельні міста, тоді як германці головним багатством вважали землю”⁶.

У східноєвропейській історіографії давно розробляється версія, згідно з якою перші торговельні шляхи у Північній та Східній Європі проклали слов'яни, а не скандинави, як це прийнято вважати під впливом школи норманістів⁷. Аргументами для неї є не лише інформація середньовічних писемних джерел, а й матеріали сучасних археологічних досліджень, зокрема, відкриття мережі слов'янських городищ і поселень у балтійському слов'янському Помор'ї, в межиріччі Лаби і Одри⁸, а на території України – у Побужжі, на Буковині, в Прикарпатті і Закарпатті, у Середньому Подніпров'ї і в Подонні⁹. Вони

⁵ Сергей Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*. (Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”, 2010), 119.

⁶ Там само, 120.

⁷ Иван Забелин, *История русской жизни с древнейших времен, ч. 1. Изд. 2-е испр. и доп.* (Москва: Синодальная типография, 1908), 152; Артемий Арциховский, “Археологические данные по варяжскому вопросу”, *Культура Древней Руси. Сборник статей*. (Москва: Наука, 1966), 40; Йоахим Херрман, “Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле”. *Древняя Русь и славяне*. (Москва: Наука, 1978), 191–192; Александр Фомин, “Начало распространения куфических монет в районе Балтики”, *Краткие сообщения института археологии* 171. (1982), 19; Вячеслав Фомин, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. (Москва: Русская панорама, 2005), 442.

⁸ Joachim Herrman, *Die Slawen in Deutschland. Kultur der slawischen Stamme westlich vor Oder und Neise vom 6. bis 12. Jahrhundert*. (Berlin: Akademie Verlag, 1985); Йоахим Херрман, “Ободриты, лютичи, руяне”, *Славяне и скандинавы*. (Москва: Прогресс, 1986): 338–359.

⁹ Любомир Михайлина, *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* (Чернівці: Рута, 1997); Любомир Михайлина, *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. (Київ: Інститут археології НАН, 2007); Борис Тимошук, *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ: Наукова думка, 1976); Сергій Пеняк, *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1980); Олег Приходнюк, *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст.* (Київ: Наукова думка, 1980); Михайло Филипчук, *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті*. (Львів: Астролябія, 2012); Александр Бондарь, “Укрепленные пункты на территории междуречья Днепра и нижнего течения Десны в конце IX–X в.”, *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год*. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012): 300–328; Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, 83–84.

підтверджують інформацію західноєвропейських і арабських письменників про численні міста в землях слов'ян і Русі¹⁰. Відомо, що в скандинавських писемних пам'ятках Русь згадується як край численних городищ-градів і називається не інакше як "Гардарікі" (країна укріплених городищ)¹¹. Археологічні дослідження німецьких вчених, які виявили у басейні Одри і Лаби численні слов'янські городища VI–VII ст., окремі з яких згодом розрослися у великі центри ремесла і торгівлі, привели їх до висновку, що перші міста в цьому регіоні заснували слов'яни. Вони також були піонерами у прокладанні торговельних шляхів і у розвитку міжнародної торгівлі в Балтійському регіоні¹².

У той час як поморські слов'яни домінували на Балтиці, Чорне море контролювали руси. "Баварський географ" (сер. IX ст.) називає їх "керівними", "першими людьми", "першим головним народом", який об'єднав слов'янські племена, що розселилися "між уграми і хозарами"¹³, тобто, у Центрально-Східній Європі. За свідченнями державного чиновника халіфату Ібн-Хордадбега, в першій половині IX ст. торговельні каравани русів плавали Волгою (він називає її Слов'янською рікою) і Каспійським морем; висадившись на узбережжі Каспію, вони суходільними шляхами доходили до Багдада¹⁴. Перський Анонім, інформацію якого датують першою третиною IX ст., називає Дон рікою Рус і вказує, що вона впадає в ріку Атиль (Волгу) в її нижній течії¹⁵. Оскільки Волга не має в пониззі правобережних приток, то, ймовірно, перський Анонім, як і інші арабські автори, могли помилково вважати нижню течію Дону, де віддаль між ним і Волгою найменша, притокою Волги¹⁶. Ця назва також підтверджує інформацію Ібн-Хордадбега про активне використання русами у той час водного

¹⁰ Адам Бременский, "Деяния епископов Гамбургской церкви", *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники*. Перевод с латин. В. Трильмиха. (Москва: СПСЛ "Русская панорама", 2011), 15, 16, 22; Гельмольд, "Славянские хроники", *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники*, 57; "Descriptio civitatum ad septertionalem plagam Danubii", Александр Назаренко, *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.* Тексты, пер., коммент. (Москва: Наука, 1993), 7–8; Ал-Масуди, "Золотые луга", Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 125; Ибн Ййас, "Аромат цветов из диковинок округов", *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), 63–64.

¹¹ Елена Мельникова, *Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации*. Тексты, перевод, комментарий. (Москва: Восточная литература, 2001), 70–74.

¹² Див.: Херрман, "Ободриты, лютичи, руяне", 345–346; Joachim Heggman, *Zwischen Hradschin und Vineta*. (Leipzig, Jena, Berlin: Urania Verlag, 1971), 8.

¹³ Йоахим Херрман, "Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах "Баварского географа" (первая половина IX в.)", *Древности славян и Руси*. (Москва: Наука, 1988), 167.

¹⁴ Ибн-Хордадбех. *Книга путей и государств*, пер. с арабского, комментарий, исследование Н. Велихановой. (Баку: Элм, 1986), 39; Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 55.

¹⁵ Анатолий Новосельцев, "Худуд ал-алам" как источник о странах и городах Восточной Европы", *Вопросы истории* 5. (1986): 90–103.

¹⁶ Елена Галкина, *Тайны Русского каганата*. (Москва: Вече, 2002), 28.

шляху з Чорного до Каспійського морів. Після подорожі Ібн-Фадлана до волзького Булгара (X ст.), де він зустрів і описав руських купців, арабські письменники, зокрема, Ібн-Хаукаль почали й Волгу називати “рікою Русів”¹⁷. Гідронім свідчить про інтенсивність та значний обсяг зовнішньої торгівлі Русі на Волзькому шляху в першій половині X ст. Арабські письменники часто називали річки і моря іменами народів, які жили на їх узбережжі, тому назва “Руська ріка” може також вказувати на те, що руси населяли землі Подоння і деякий час могли контролювати частину узбережжя Волги, зокрема, в районі Волго-Донського волоку.

Припущення Ірини Коновалової, що Ібн Хаукаль назвав Волгу “Руською рікою” через брак інформації і хибне уявлення, що вона тече через землі заселені русами, не є переконливим. Так само як і її пояснення появи цього гідроніму на карті Ідрісі, яким він позначив Керченську протоку, абстрактними уявленнями автора, що не відповідали реальним рікам¹⁸. Детальна інформація сицилійського географа про суходільні і річкові шляхи, що з’єднували Русь з волзькими містами, яка, за визнанням самої дослідниці, добре підтверджується археологією, свідчить, що Ідрісі керувався цілком реальними, а не абстрактними даними.

Вказуючи на історичний характер географічних назв¹⁹, І. Коновалова тим самим визнає, що вони з часом можуть змінюватися. Занепад в другій половині X ст. волзького відтинку трансконтинентальної магістралі, спричинив іншу локалізацію гідроніму “Руська ріка” на карті сицилійського географа, створений в середині XII ст. Поразка Хозарії у 965 р., зруйнування князем Святославом її найбільших міст, зокрема Ітиля, змінили маршрут східної торговельної магістралі. Приєднання до Русі територій на Північному Кавказі, де було створене руське Тьмутараканське князівство, дозволяло руським торговельним експедиціям проходити до азійських торговельних центрів з Азовського і Чорного морів через Керченську протоку і Північний Кавказ. Перенесення назви “Руська ріка” з Волги на Керченську протоку на карті Ідрісі, ймовірно, стало відображенням цих змін.

Про вагому роль русів у чорноморській торгівлі повідомляє один із найбільш поінформованих арабських письменників аль-Масуді (перша пол. X ст.), який побував в Іспанії, у Візантії, на Каспії і у прилеглих до нього країнах, де особисто збирав інформацію про південні регіони Європи. Він пише про безроздільне панування русів на Чорному морі, яке він називає “морем русів” і наголошує, що “немає на ньому нікого іншого, руси живуть на одному з його берегів. Вони –

¹⁷ Віктор Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук. (Київ, 2010), 13.

¹⁸ Ирина Коновалова, “Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабско-персидских авторов”, *ПДревнейшие государства Восточной Европы. 1998*. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2000), 130.

¹⁹ Там само, 128.

великий народ”²⁰. Аль-Масуді вважав русів і слов’ян єдиним народом і вказував на спільність їхніх вірувань, поховального обряду та правових норм життя²¹. Сучасник аль-Масуді хозарський цар Йосиф у листі до міністра Кордовського халіфату Хасдая ібн Шуфрута теж згадує русів як чисельний і сильний народ на півдні Східної Європи. Наголошуючи на важливій ролі своєї держави у захисті халіфату, він вказує на них як на головну загрозу для арабських володінь у Передній Азії. “Я веду з ними наполегливу війну, – пише Йосиф, – якщо б я залишив їх (в спокої), вони б знищили усю країну ізмаїльтян до Багдада”²². Припускаючи, що хозарський цар міг дещо перебільшувати загрозу з боку русів, щоб підкреслити важливу захисну роль Хозарії, той факт, що саме їх він виокремлює з поміж інших народів східноєвропейського регіону, є красномовним.

Хозарський правитель вказує, що свої походи руси здійснюють на кораблях. Тим самим він підтверджує інформацію аль-Масуді і Ібн-Хордадбеха про морські походи русів. Їх домінування на Чорному морі мало бути досить тривалим, оскільки за ним надовго закріпилася назва “Руське море”. Як уже говорилося, так воно позначене на карті сицилійського географа Ідрісі, складеній в середині XII ст., і це не єдиний топонім у Північному Причорномор’ї, пов’язаний з русами. На карті Ідрісі Руською рікою названа Керченська протока. Місто на її узбережжі також мало назву Русія (тепер Керч)²³.

Сучасні дослідники доводять, що вже на початку IX ст. Русь охоплювала своїм впливом величезну територію і контролювала головні річкові артерії Східної Європи²⁴, а, отже, й торговельні шляхи, що сполучали Західну Європу з Візантією і арабським світом. Вони спростовують версію норманської теорії, яка традиційно пов’язує утворення Русі з діяльністю норманів і приписує вихідцям зі Скандинавії організацію європейської торгівлі з арабським Сходом.

Опонуючи прихильникам норманської теорії, Б. Рыбаков наголошував, що Русь випередила скандинавів у прокладанні шляхів на Схід²⁵. Ні в писемних, ні в археологічних джерелах немає доказів їх торговельної активності у VIII–X ст., так само як і доказів скандинавського походження русів²⁶. Водночас

²⁰ Ал-Масуді, “Золотые копи и россыпи самоцветов”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3 (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), 114.

²¹ Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 22.

²² Павел Коковцев, *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. (Ленинград: Типография АН СССР, 1932), 103.

²³ Ал-Идриси, “Отрада страстно желающего пересечь землю”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 130, 135; Борис Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва: Наука, 1982), 221–222.

²⁴ Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, 121; Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 51.

²⁵ Борис Рыбаков, “Новая концепция преемственности Киевской Руси. Тезисы”, *История СССР* 6 (1981), 54.

²⁶ Див.: Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі писемних джерел”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського*

ранньосередньовічні автори неодноразово вказують на спорідненість слов'ян і русів. Окрім творів арабських письменників, руси-слов'яни згадуються у Раффельштеттенському митному статуті (904–906 рр.), в одному з пунктів якого йде мова про “слов'ян, які відправлялися для торгівлі від Русі або від чехів” у баварське Подунав'я²⁷. Складений на початку X ст. статут зафіксував торговельні правила, що існували до 876 р.²⁸, тобто вже в IX ст. слов'янські руські купці були добре відомими торговцями в Баварії. На думку Олександра Назаренка, вони прибували з Середнього Подніпров'я і / або були етнічними слов'янами, або розмовляли слов'янською мовою, яка у той час була *lingua franka*, тобто мовою міжнародного спілкування. Поділяючи погляди прихильників норманської теорії, О. Назаренко все ж припускає, що руськими купцями могли бути скандинави, які швидко асимілювалися і перейшли на слов'янську мову²⁹. Але тоді виникає запитання: чому руси, якщо вони були скандинавами, говорили слов'янською мовою в Баварії, де їм простіше було б порозумітися німецькою. Припущення дослідників про швидку асиміляцію скандинавів, якою вони пояснюють також відсутність помітних германських впливів на слов'янську мову³⁰, передбачає незначну чисельність прибульців. А це суперечить інформації арабських джерел про русів як великий, тобто, чисельний народ. Той факт, що у ранньому середньовіччі слов'янська мова була мовою міжнародного спілкування і активно використовувалася в різноетнічному купецькому середовищі також свідчить про торговельну активність слов'ян та їх вагомую роль в європейській і трансконтинентальній торгівлі.

Норманісти використовують як аргумент повідомлення деяких мусульманських письменників, у яких руси, нібито, протиставляються слов'янам³¹. На їх думку, це протиставлення свідчить, що руси не були слов'янами. Однак виділення русів з-поміж інших слов'янських племен, можна пояснити й інакше, а саме: їх домінуванням у міжплемінному політичному об'єднанні і данницькими відносинами між русами та іншими слов'янськими племенами. Збір русами данини з підвладних племен, який до середини X ст. не був чітко регламентований і часто супроводжувався непомірними поборами та

університету 19–20 (2018–2019): 115–139; Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі археологічних джерел”, *Вісник Львівського університету Серія історична*. Спеціальний випуск. Читати, писати, говорити. Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста. (2019): 709–727.

²⁷ Раффельштеттенский таможенный устав (904 / 6 г.) Перевод и комментарий Александра Назаренко, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. IV. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010), 33.

²⁸ Василий Васильевский, “Древняя торговля Киева с Регенсбургом”, *Журнал Министерства Народного Просвещения*. ССЛVII (июль 1888), 121.

²⁹ Там само, 33 (прим. 12).

³⁰ Иоахим Херрман, “Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона”, *Славяне и скандинавы*. (Москва: Прогресс, 1986), 51.

³¹ Ибн Русте, “Книга дорогих ценностей”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 43–50.

насильством з боку дружинників руського князя, арабські автори описували як пограбування русами слов'ян. Пізніші арабські письменники також могли приймати за русів скандинавів, які, поступивши на службу до київських князів, називали себе русами і займалися грабежами. Доказ цьому знаходимо у Сазі про Олава Трюггвасона, у якій повідомляється, що після перебування в Русі майбутній норвезький король називав себе в Англії руським купцем Олі Багатим³². На думку дослідників, він хотів скористатися захистом і підтримкою, що надавалися в Англії добре знаним руським купцям, тоді як норвежці мали репутацію грабіжників і морських піратів.

З-поміж ранніх арабських повідомлень про русів-слов'ян на особливу увагу заслугове «Книга шляхів і країн» державного службовця халіфату Ібн Хордадбеха. Він був управителем області Джабел, через яку проходив торговельний шлях Рей – Багдад, отже, писав не з чужих слів, а був очевидцем описуваних подій, зокрема торговельних експедицій русів. Він мав доступ до державних архівів і у своїй праці використав офіційні документи халіфату. Хордадбех відзначав: «Якщо говорити про купців ар-Рус – то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають морем Джурджан і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдада на верблюдах. Перекладачі в них – слов'яни, слуги – євнухи»³³.

Морем Джурдан або Гіркан (назва походить від великого торговельного центру на його південному узбережжі) арабські письменники називали Каспійське море. Вказівка Ібн Хордадбеха, що руси висаджуються на будь-якому його березі, свідчить про те, що вони торгували з різними прикаспійськими областями. Їх вагому роль у східній торгівлі в першій половині IX ст. підтверджує добре освоєний торговельний маршрут, який проходив пониззями Дону, Волги і Каспійським морем³⁴. За даними аль-Масуді, на початку X ст. [можливо, що й раніше – О. Щ.] руські купці заснували свою факторію в Ітилі. Разом з іншими іноземними торговцями вони склали більшість населення східної торговельної частини столиці Хозарії і навіть мали свого суддю³⁵.

Перекладачами руських купців, про яких згадує Ібн Хордадбех, могли бути слов'яни з передньоазійських візантійських володінь, які найшвидше почали контактувати з арабами і вступати до них на службу. Ібн Хордадбех повідомляє про руський експорт хутра і мечів до Візантії і руський транзит через Хозарію до арабських країн. Його інформація про сплату руськими купцями митної десятичини імператору і хозарському правителю вказує на організований характер міжнародної торгівлі та активну участь держав в облаштуванні торговельних шляхів, на яких діяли державні митниці.

³² Снорри Стурлусон, *Круг земной. Сага об Олаве сыне Трюггви*, доступно 21 грудня 2021, <https://norgoien.info/src/konung/heimskringla/olaf-tr/ru.html>.

³³ Ібн Хордадбех, *Книга путей и стран*, 39.

³⁴ Коновалова, «Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов», 128.

³⁵ Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 13.

Особливу цінність інформації Ібн Хордадбеха свого часу відзначав А. Гаркаві. Він вважав, що за точністю та достовірністю “це перше в арабській літературі повідомлення про русів перевершує всі пізніші свідчення арабських географів”³⁶. Б. Рыбаков також вказував, що якою б неймовірною на перший погляд не видавалася подорож руських купців, їхній “шлях по морю і далека експедиція з південного берега Каспію до самого центру мусульманського світу Багдаду задокументована розповіддю очевидця”³⁷.

Інформацію Ібн Хордадбеха про руський експорт товарів Волзько-Каспійським шляхом до Багдаду підтверджують Ібн Хаукаль і Істархі. Так, за інформацією Ібн Хаукаля, Київ був головним постачальником хутра в країні арабського Сходу. З Русі також експортували кольчуги, мед і воскові свічки³⁸. За свідченням арабських авторів, через волзькі торговельні центри товари руського експорту доставлялися на середньоазійські ринки, зокрема, до Хорезму³⁹.

На думку дослідників, Ібн Хордадбех описує торговельні маршрути руських купців до Багдаду і Візантії вже в першій редакції свого твору, яка датується 846–847 рр., а його інформація характеризує ситуацію, що склалася кількома десятиліттями раніше. Тобто, в арабському світі про руських торговців знали вже в перші десятиліття IX ст., на півстоліття раніше від літописного прикликання варягів (862 р.), від якого прихильники норманської теорії починають відлік історії Русі. Версія німецького сходознавця Йозефа Маркварта про існування тільки однієї пізнішої редакції (885 р.) твору Хордадбеха, як і версія про пізнішу вставку до його тексту фрагмента про торгівлю русів, сприймаються сучасними науковцями критично⁴⁰.

Інформація Ібн Хордадбеха свідчить, що в перші десятиліття IX ст. одночасно зі східною розвивалася і русько-візантійська торгівля. На думку Георгія Литавріна, Дніпровський торговельний шлях до Візантії функціонував уже в 830-х рр. Інші дослідники допускають його формування ще раніше – на початку IX ст., і припускають, що Дніпровський шлях починався у Києві і сполучав лише Русь і Візантію.

Історики-норманісти вважають скандинавів організаторами східної торгівлі, і торгівлі з Візантією. На їх думку, Шлях з варяг у греки з'єднав Скандинавію з Грецією. Однак його традиційний маршрут річковими системами Північно-Східної Європи: Нева – Волхов – Ловать – Дніпро (як він описаний у Повісті временних літ) або Західна Двіна – Дніпро неодноразово аргументовано

³⁶ Гаркави, *Сказания мусульманських писателів о славянах и русских*, 54.

³⁷ Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 49.

³⁸ Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 12.

³⁹ Там само, 13.

⁴⁰ Георгий Литаврин, *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – нач. XII вв.)*. (СПб: Алетейя, 2000), 23.

критикувався⁴¹. Опоненти норманістів вказують, що великий відтинок першого маршруту протяжністю три тисячі кілометрів, як і другого (на третину коротшого) мав би проходити водними шляхами зі складною навігацією і через малозаселені землі східноєвропейської Півночі, де у той час не існувало необхідної мережі комунікацій, зокрема системи волоків і поселень. Через посушливість клімату і мілководність річок Північно-Східної Європи та численні пороги на них пройти цими водними шляхами в ранньому середньовіччі було практично неможливо. До того ж з'ясувалося, що у той час скандинави не знали цих водних магістралей. Так, Двінський шлях скандинавські і німецькі купці відкрили лише в середині XII ст. У 1140 р. німецькі торговці вперше пробілися до південно-західного узбережжя Балтики, яке до середини XII ст. контролювали балтійські слов'яни, і заснували на ньому торговельний центр Любек [на місці слов'янської Любіци – О. Ш.]. З того часу вони почали освоювати Балтику та прокладати дорогу на схід⁴². За свідченням “Хроніки Лівонії” Генріха Латвійського у 1158 р. буря занесла бременських купців в гирло Західної Двіни. Так випадково вони відкрили лівонську гавань і почали освоювати до того невідомий їм край⁴³. Готландські купці теж почали навідуватися в гирло Двіни лише наприкінці XII ст.⁴⁴.

До XI ст. середньовічні скандинавські джерела не містять жодної інформації про Дніпровський відтин Шляху з варяг у греки. Саги зберігають “цілковите мовчання про плавання норманів по Дніпру і про його пороги”⁴⁵, що свідчить про те, що скандинави не знали Дніпровського шляху. Нумізматичний матеріал теж не підтверджує зв'язків Скандинавії з Візантією у IX–X ст.: на цих територіях знайдено лише три візантійські монети⁴⁶. Їх чисельність у Середньому Подніпров'ї також порівняно невелика (понад 60 монет), однак, як відомо з русько-візантійських договорів, руських торговців насамперед цікавив безмитний вивіз товарів з Константинополя. Вони імпортували дорогі тканини, скляні вироби, амфору тару, предмети культу та ін.⁴⁷ Прихильники скандинавської версії

⁴¹ Сергей Берштейн-Коган, “Путь из варяг в греки”, *Вопросы географии* 20. (1950), 239–270; Юрий Звягин, *Великий путь из варяг в греки*. (Москва: Вече, 2009); Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*; Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 50.

⁴² Михаил Бережков, *О торговле Руси с Ганзой до конца XV века*. (СПб: Типография В. Безобразова и комп., 1879), 89.

⁴³ Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*. (Москва, Ленинград: Издательство АН СССР, 1938), 453 (прим. 2).

⁴⁴ Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 451.

⁴⁵ Владислав Юргевич, “О мнимых норманских именах в русской истории”, *Записки Одесского общества истории и древностей*, т. 6. (Одесса: Гор. типогр. Сод. Х. Айексомати, 1867), 48; Дмитрий Иловайский, *Разыскания о начале Руси: вместо введения в русскую историю*. (Москва: Типография бывш. Миллера, 1876), 227.

⁴⁶ Питер Сойер, *Эпоха викингов*. (СПб: Евразия, 2006), 87.

⁴⁷ Ольга Щодра, Андрій Копитко, “Зовнішньоекономічні зв'язки Галицької і Волинської земель з Візантією і Північним Причорномор'ям у X – першій половині XIV ст.: історія досліджень та

Шляху з варяг у греки аналогічно пояснюють відсутність візантійської монети у Скандинавії імпортом візантійських товарів. Але на півострові не знайдено ранньосередньовічних речей візантійського походження⁴⁸, що спростовує їх версію.

Аналіз археологічних джерел, зокрема, з Гнездовського поховального комплексу привів дослідників до висновку, що скандинави не брали участі у формуванні Дніпровського шляху⁴⁹. Петро Толочко вважає, що до кінця IX ст. по ньому ходили тільки руські купці⁵⁰. На думку Валентина Седова, до останніх десятиліть IX ст. торгівля скандинавів у Східній Європі обмежувалася Ладогою⁵¹. Зважаючи на факти, сучасні прихильники норманської теорії визнають, що нормани познайомилися з Шляхом з варяг у греки лише тоді, коли він уже сформувався як центральна державна магістраль, і склалася його топонімічна номенклатура⁵², тобто, не раніше кінця X – початку XI ст., коли вони почали поступати на службу до київських князів. Дослідники сумніваються й у торговельному лідерстві скандинавів у IX–X ст. і вказують на торговельну активність у той час слов'ян⁵³.

Попри спростування версії про причетність скандинавів до формування Шляху з варяг у греки, в історіографії й надалі популярна гіпотеза, вперше сформульована шведським істориком Йоганом Тунманном, а найповніше обґрунтована датським дослідником Вільгельмом Томсенем, згідно з якою руські назви дніпровських порогів Костянтина Багрянородного походять зі старосведської мови⁵⁴. Дослідники спростували її ще у XIX ст.⁵⁵ Сучасні опоненти цієї гіпотези, зокрема

історіографія”, *Галичина: етнічна історія*. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2009), 33–45; Ольга Щодра, “Торговельні зв’язки Волинської землі з Візантією і Північним Причорномор’ям: підсумки археологічних досліджень”, *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 22. (2009): 10–15.

⁴⁸ Соєр, *Епоха викінгов*, 87.

⁴⁹ Даниил Авдусин, *Археология СССР*. (Москва: Наука, 1977), 226; Даниил Авдусин, Татьяна Пушкина, “Гнездово в исследованиях смоленской экспедиции”, *Вестник МГУ. Серия 8. История* 1. (1982), 75.

⁵⁰ Петр Толочко, “Русь изначальная”, *Археология* 1 (2003), 102–103.

⁵¹ Валентин Седов, “О русах и русском каганате IX в. (В связи со статьей К. Цукермана “Два этапа формирования Древнерусского государства””, *Славяноведение* 2 (2003), 7–8, 11.

⁵² Глеб Лебедев, *Епоха викінгов в Северній Європі та на Русі*. (Ленинград: Издательство Ленинградского у-та, 1985), 198.

⁵³ Анатолий Кирпичников, “Ладога VIII–XIII вв.”, *Славяно-русские древности*, вып. 1. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. (Ленинград: Издательство ЛГУ, 1988), 50–51; Анатолий Кирпичников, “О начальном этапе международной торговли в Восточной Европе в период раннего средневековья (по монетным находкам в Старой Ладоге)”, *Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков*. (Казань: Мастер Лайн, 1999), 113.

⁵⁴ Див.: Johan Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, teil 1*. (Leipzig: Erscheinungsjahr, 1774); Вильгельм Томсен, *Начало Русского государства*. (Москва: Университетская типография, 1891).

⁵⁵ Див.: Густав Эверс, *Предварительные критические исследования для российской истории*, кн. 1. (Москва: Университетский издательский дом, 1825), 138; Юргевич, “О мнимых норманских именах в русской истории”, 46–85; Иловайский, *Разыскания о начале Руси*, 315–329, 423–433.

Михайло Брайчевський⁵⁶, Вячеслав Тимофеев⁵⁷ також вказують, що пошуки етимології руських назв порогів у скандинавських мовах є непереконливими. На думку М. Брайчевського, жодної з них не можна вивести з германських мов без порушення лінгвістичних норм. Натомість вони мають виразні паралелі в осетинській (аланській) мові і були наслідком тривалих контактів між слов'янами і аланами, які століттями жили по сусідству на півдні Східної Європи. Версію М. Брайчевського підтримав Аполон Кузьмін, який вважав, що у IX ст., коли формувалася слов'янська і аланська (руська) топоніміка дніпровських порогів, алани ще зберігали двомовність, а у X ст., коли її зафіксував Костянтин Багрянородний, вони вже перейшли на слов'янську мову⁵⁸.

Загально визнаний факт, що поява топонімів є наслідком тривалого проживання етносу на певній території, теж ставить під сумнів скандинавську версію руських назв дніпровських порогів. Свого часу Іван Забелін вказував: “Знати всі особливості переправ через дніпровські пороги завдовжки 70 верст могли лише люди, які тут народилися і увібрали у себе досвід кількох поколінь”⁵⁹.

Скандинавські писемні джерела свідчать, що регулярні поїздки скандинавів у Середнє Подніпров'я почалися лише наприкінці X ст. З того часу у їхніх повідомленнях з'являються перші згадки про східноєвропейські країни і народи, зокрема про перших відомих їм руських правителів Володимира Великого і Ярослава Мудрого⁶⁰. За нумізматичними джерелами русько-скандинавські відносини фіксуються ще пізніше – у другій чверті XI ст. Цим часом датують руські скарби, у яких вперше в невеликій кількості з'являються данські, шведські і норвезькі монети, хоча їх карбування почалося наприкінці X ст.⁶¹ У Візантії вихідці зі Скандинавії з'явилися ще пізніше – в середині XI ст.⁶², а тому вони ніяк не могли бути інформаторами Костянтина Багрянородного, який помер у 959 р., про Дніпровський шлях і про руські назви дніпровських порогів.

Аргументовано спростовуючи скандинавську версію Шляху з варяг у греки, сучасні дослідники випускають з поля зору слов'ян балтійського Помор'я, економічне піднесення і торговельна активність яких були, на наш погляд,

⁵⁶ Михаил Брайчевский, “Русские названия порогов у Константина Багрянородного”, *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* (Киев: Наукова думка, 1985): 23–28.

⁵⁷ Вячеслав Тимофеев, “Все-таки “Людота коваль”. (Названия днепровских порогов – возвращение к старой проблеме)”, *Сборник Русского исторического общества*, т. 1 (1998): 120–146.

⁵⁸ Аполлон Кузьмин, *Начало Руси*. (Москва: Алтейя, 2003), 268–293.

⁵⁹ Иван Забелин, *История русской жизни с древнейших времен*, ч. 2. (Москва: Типография Грачева, 1879), 95–96.

⁶⁰ Елена Мельникова, Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, “Древнескандинавские письменные источники по истории европейского региона СССР”, *Вопросы истории* 10 (1985), 51–52; Татьяна Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов”, *Мир истории* 4/5 (2002), 51.

⁶¹ Всеволод Потин, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.)”, *Исторические связи Скандинавии и России*. (Ленинград: Наука, 1970), 78.

⁶² Василий Васильевский, “Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе X и XII вв.”, *Василий Васильевский, Труды*, т. 1. (СПб: Изд. Имп. Акад. Наук, 1908), 318.

вагомим чинником функціонування Шляху. Аргументом для його слов'янської версії також є той факт, що до XVIII ст. європейські автори називали варягами винятково балтійських слов'ян – вихідців з області Вагрія⁶³. У середньовічних німецьких хроніках вони відомі під іменами “Waaris”, “Waigri”, “Wagiri”⁶⁴. Скандинавська версія походження варягів і формування Шляху почала утверджуватися в історіографії у XVIII ст. після виходу праць Готліба-Зігфріда Баєра, у яких один із засновників норманізму в руслі своєї теорії бездоказово стверджував, що варяги були норманами, тобто, скандинавами⁶⁵.

Логічно припустити, що Шлях з варяг у греки починався у Вісмарській затоці, в землі вагрів, у їх торговельному центрі Старігарді і йшов на схід через торговельні міста слов'ян на південно-західному узбережжі Балтики⁶⁶. Його північний відтинок, що формувався у слов'янському Помор'ї, повторював маршрут Бурштинового шляху, відомого ще від античних і навіть раніших часів. Він проходив по Балтійському морю і Віслі*. Далі на південь і схід Шлях пролягав через Західний Буг, Прип'ять, Дніпро.

Треба також брати до уваги той факт, що німецькі середньовічні автори під Грецією розуміли не лише балканські володіння Східної Римської імперії, а й належну до константинопольського патріархату Русь. Так, у хроніці Адама Бременського Київ названий “найпрекраснішою окрасою Греції”⁶⁷. Згадувані німецьким хроністом грецькі торговці у містах слов'янського Помор'я, ймовірно, також були русами. Арабські письменники називали слов'ян грецького віросповідання румійцями, тобто, греками. Можна припустити, що Шляхом із варяг у греки сучасники називали не лише маршрут, що з'єднував балтійських слов'ян з Константинополем, а й маршрут, що вів від балтійського слов'янського Помор'я до Русі і Києва.

Слов'янське Помор'я з'єднував з Києвом і Константинополем ще один водний шлях – Одерський, який вів через Моравські ворота до Середнього Подунав'я і далі – на схід. Він також був частиною трансконтинентальної магістралі, що з'єднувала Середню Азію з Кордовським халіфатом⁶⁸. Обидва шляхи пролягали

⁶³ Див.: *Записки о Московии Барона Герберштейна*. (С.-Петербург: Типография Безобразова и комп., 1866), 10; *Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego, t. 1.* (Warszawa: Nak.G. L. Gluksverga, 1846), 113, доступно 15 жовтня 2021, https://books.google.com/.../Kronika_Polska_Litewska_Zmodzka_i_wszy.htm

⁶⁴ Див.: Андрей Пауль, *Балтийские славяне. От Рерика до Старигарда*. (Москва: Книжный мир, 2016), 14–15, доступно 15 жовтня 2021, https://bveread.ec/read_book.php?id=54222&p=1.

⁶⁵ Готлиб-Зігфрід Байер, “Сочинение о варягах”, пер. с нем. К. Кондратовича, *Записки Императорской Академии наук*, т. 4. (СПб: Императорская Академия наук, 1767, июль).

* Маршрути Бурштинового шляху проходили через Віслу, Буг і Дністер або через Віслу, Сян і Дністер (Леонтій Войтович, “Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст.”, *Дрогобицький краєзнавчий збірник XIV–XV* (2011), 37–60.

⁶⁶ Пауль, *Балтийские славяне от Рерика до Старигарда*, 2.

⁶⁷ Адам Бременський, Деяння архієпископов Гамбургської церкви, 16.

⁶⁸ Херрман, “Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона”, 62–63.

через слов'янські регіони Європи. Вони стимулювали появу та розвиток на своїх маршрутах мережі слов'янських поселень і раних міст, зокрема, в районах Побужжя і українського Прикарпаття.

З-поміж укріплених городищ того часу дослідники виокремлюють городище Зимно в Південно-Західній Волині, що було центром ковальського і ювелірного ремесла, і вказують на високий рівень його розвитку, нехарактерний для навколишньої округи у VIII ст.⁶⁹ Ймовірно, що економічний феномен Зимнівського городища був спричинений не так внутрішнім, як зовнішнім чинником, а саме – початком функціонування Шляху з варяг у греки і трансконтинентальної східної торговельної магістралі, відгалуженням якої він був. Городище могло бути однією з торговельних станцій на цих магістралях. Численні поселення і городища виникають також вздовж торговельних шляхів у Попрутті та в Подністров'ї.

Шляхом з варяг у греки поморські слов'яни могли добратися до Києва, де обмінювали свої товари на арабське срібло, і до Константинополя. Припускають, що інформатором Костянтина Багрянородного про Дніпровський відтинок магістралі і дніпровські пороги міг бути поморський слов'янин, про що свідчить двічі вжите імператором слово “прах”, а не руське “поріг”⁷⁰.

Окрім водного шляху, з Києва до візантійських володінь в Криму вів також суходільний Грецький шлях. Щонайменше на кілька десятиліть раніше, ніж про це у 840-х рр. повідомив Ібн-Хордадбех, у Херсоні діяла митниця, на якій візантійські чиновники збирали мито з руських купців⁷¹. Ще одна митниця на шляху руських торговельних караванів, про яку згадують Ібн Хордадбех і аль-Масуді, була у місті Мусонні. На думку дослідників, мова йде про розташоване на одному з рукавів дельти Дунаю місто Іерон, де митниця існувала ще від VI ст. – від часів імператора Юстиніана⁷². Митниці були також у Русії (Корчеві)⁷³ і в Константинополі⁷⁴.

⁶⁹ Вітольд Ауліх, *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині*. (Київ: Наукова думка, 1972); Петр Толочко, “Происхождение древнейших восточнославянских городов”, *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. История и археология*. (Київ: Наукова думка, 1985), 7–8; Андрій Филипчук, “До питання про городища праязької культури”, *Carpatica-Carpatika* 41 (2012): 59–84.

⁷⁰ Степан Гедеонов, *Варяги и Русь. Исторические исследования*, ч. II. (СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1876), 365–368.

⁷¹ Фридрих Вестберг, “К анализу восточных источников о Восточной Европе”, *Журнал министерства Народного просвещения* 13(1). (1908), 372; *Новое в археологии Киева*, под ред. П. П. Толочко, С. А. Высоцкого, Я. Е. Боровского. (Київ: Наукова думка, 1981), 356–357; Литаврин, *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.)*, 21, 23; Сергей Сорочан, *Византийский Херсонес (Вторая половина VI – первая половина X века). Очерки истории и культуры*, ч. 2. (Харьков: Майдан, 2005), 1186–1187.

⁷² Домановський, *Візантійсько-руська торгівля у творах арабських письменників*, 154.

⁷³ Калинина, *Торговые пути Восточной Европы IX века (по данным Ибн-Хордадбега и Ибн ал Факиха)*, 81.

⁷⁴ Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 12.

Шляхом із варяг у греки з Києва до слов'янського Помор'я поступало арабське срібло. Нумізматичні джерела не лише підтверджують участь балтійських слов'ян у східній торгівлі, а й свідчать, що вони були її організаторами у балтійському регіоні. Так, на території поморських слов'ян знайдені найраніші на Балтиці скарби арабських дирхем, які датуються серединою VIII ст., тоді як найдавніші скарби на Готланді – лише першою третиною – серединою IX ст., а на материковій Швеції – другою половиною IX ст.⁷⁵ У Скандинавії не виявлено жодного скарбу VIII ст., рідкісні також скарби першої половини IX ст. Наприклад, на Готланді їх усього три і вони містять лише 83 арабські монети, тоді як у Східній Європі знайдено 25 скарбів і 30 окремих знахідок арабських монет цього періоду⁷⁶. Тільки один ранній скарб у землі лютичів на острові Руяні (нім. Рюген) містить 2 000 арабських дирхем⁷⁷. У перший період обігу у Східній Європі куфичних монет їх чисельність на Готланді складала менше 1,5% від загальної чисельності дирхем, знайдених у Східній Європі⁷⁸. Таким чином, нумізматичні джерела спростовують твердження про провідну роль скандинавів у східній торгівлі. Вони доводять, що майже сто років (до другої половини IX ст.) скандинави не брали у ній жодної участі. Та й у другій половині IX ст. арабське срібло поступало до Скандинавії здебільшого від слов'янських і фінських народів балтійського Помор'я⁷⁹.

Отже, за свідченнями джерел, головну роль у ранньосередньовічній торгівлі з арабським Сходом відігравали слов'яни і руси. Вони проклали водні і суходільні маршрути трансконтинентальної магістралі між Європою і Азією. Водний шлях на схід до Чорного моря співпадав з Шляхом з варяг у греки, а далі пролягав через Чорне і Азовське моря, Дон і Волгу. Він почав формуватися у VIII ст., що засвідчують скарби арабських дирхемів у Східній Європі, а найінтенсивніше функціонував у IX–X ст. На початку XI ст. внаслідок німецької експансії в землі поморських слов'ян і ослаблення халіфату східний шлях втрачає своє значення. Проте торгівля з Руссю продовжувала відігравати вагомий роль

⁷⁵ Потин, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.)”, 66; Вячеслав Потин, *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк*. (Ленинград: Советский художник, 1968), 61–64, 66, 72 (прим. 42); Владислав Кропоткин, “О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе”, *Древняя Русь и славяне*. (Москва: Наука, 1978), 113, 115; Анатолий Кирпичников, “Великий Волжский путь, его историческое и международное значение”, *Великий Волжский путь. Материалы круглого стола и международного научного семинара*. (Казань: Мастер-Лайн, 2001), 23; Анатолий Кирпичников, “Великий Волжский путь”, *Родина* 11–12. (2002): 63; Александр Фомин, “Начало распространения куфических монет в районе Балтики”, *Краткие сообщения института археологии* 171. (Москва: Наука, 1982), 19.

⁷⁶ Потин, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.)”, 67–68.

⁷⁷ Херрман, “Ободриты, лютичи, руяне”, 350.

⁷⁸ Потин, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.)”, 69.

⁷⁹ Див.: Херрман, “Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона”, 123 (прим. Елены Мельниковой).

в економіці південнобалтійських міст і в XI, і навіть у XII ст., коли балтійські магістралі опанувала німецька Ганза. Так, після того як у 1157 р. дани пограбували руський флот у Шлезвігу і руська торгівля з містом припинилася, воно занепадає⁸⁰.

Сучасні прихильники норманської теорії визнають, що у VIII–IX ст., коли активно розвивалася європейсько-арабська торгівля, скандинави не мали чим торгувати зі Сходом⁸¹. Як свідчать арабські джерела, всі необхідні товари у східні країни постачали слов'яни і руси, через землі яких, а також через Волзьку Болгарію і Хозарію пролягали головні торговельні шляхи, що сполучали азійські і європейські ринки. Так, Ібн Хаукаль пише: “*все, що вивозиться з їх країни (Хозарії), привозиться з країни Русів і Булгар. Так само і хутра видри, які вивозять в різні країни*”⁸². У VIII–IX ст. через торговельні центри південнобалтійських слов'ян до Русі, а з неї – до Булгара і далі до країн арабського Сходу, потрапляла продукція морського і мисливського промислів, бурштин і такий відносно рідкісний товар, як каролінгські мечі⁸³. Роль центрів слов'янського Помор'я як посередників у міжнародній торгівлі франків ще більше зросла від середини IX ст., коли почалися піратські походи данів, які унеможливили торгівлю через Північне море⁸⁴.

Важливою перевальною базою європейського експорту на арабський Схід було місто Булгар на Середній Волзі. За інформацією Ібн-Хаукаля, до 969 р., коли руси зруйнували місто (мається на увазі похід князя Святослава), воно відігравало важливу торговельну роль і було гаванню Русі⁸⁵. За даними аль-Мукаддасі (X ст.) “(хутра) соболя, білки, горностая, куниці, лисиці, бобрів, зайців... віск, стріли, велику рибу, високі шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби [ікла моржа – О. Щ.], бурштин, мед, горіхи, соколів мечі, кольчуги, березу, рабів, овець, велику рогату худобу – усе це (везуть) із Булгара”⁸⁶.

Повідомлення арабських авторів дають також уявлення про масштаби і географію континентальної торгівлі слов'ян і русів. За інформацією Ібн Хаукаля (X ст.), який побував в Іспанії і Італії, руси доставляли хутра в Андалузію. “Більша частина хутра і найкраща, – вказує Ібн Хаукаль, – здобута в країні Русь”⁸⁷. Дослідниця Надежда Нефьодова, ототожнивши близькі за написанням топоніми, що позначали малоазійську Анатолію (Андалус) і піренейську Андалузію,

⁸⁰ Иван Лебедев, *Последняя борьба балтийских славян против немечения*, ч. 2. (Москва: Университетская тип. (Катков и К), 1876), 175.

⁸¹ Сойер, *Эпоха викингов*, 4.

⁸² Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 219.

⁸³ Див.: Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел”, 724–726.

⁸⁴ Сойер, *Эпоха викингов*, 16.

⁸⁵ Там само, 218.

⁸⁶ Ал-Мукаддаси, “Лучшее разделение для познания климатов”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 95–96.

⁸⁷ Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 219.

висловила припущення, що слов'яни доставляли хутра в малоазійську провінцію Візантії⁸⁸. Ця версія набула поширення в історіографії⁸⁹, попри зауваження сходознавця Вольфа Бейліса, що Ібн Хаукаль мав на увазі саме іспанську Андалузію, до якої, за повідомленням арабського автора, руси потрапляли через чорноморську протоку, Егейське і Середземне моря⁹⁰. Про походи русів у торговельних справах “в країну Андалусію, Рим, Візантію і Хазарію” повідомляє також аль-Масуді⁹¹. Навряд чи, згадавши у переліку країн Візантію, він би виокремлював ще й малоазійську провінцію імперії. Торговельні зв'язки з Андалусією підтверджують арабські монети західного андалуського карбування, виявлені у скарбах, слов'янського Помор'я⁹², куди вони могли потрапити з Русі.

Домінування слов'ян і русів у середньовічній торгівлі хутром, підтверджується лінгвістичними джерелами, зокрема запозиченнями в європейських мовах зі слов'янської слів, що означають цінне хутро. Наприклад, у старофризькій мові слово “sona” (монета) походить від слов'янського “куна”, що означало хутрянку грошову одиницю; німецьке “zobel” походить від слов'янського “соболь”⁹³. Дослідники вважають, що слов'янська торгівля хутрами була відома ще від античних часів; про неї, зокрема, згадують Маркіян Гераклеїський (IV ст.) і Йордан (VI ст.)⁹⁴.

Інформація писемних і археологічних джерел свідчить, що ранньосередньовічна міжнародна торгівля, яка пов'язувала Балтику і європейський Захід з арабським Сходом і Візантією виникла як слов'янське явище. Розвинута мережа комунікацій сприяла розвитку торговельних зв'язків поморських слов'ян з Руссю. Торговельні маршрути на Правобережжі проходили через землі хорватських і волинських племен, і включали річкові та суходільні шляхи. Водний шлях з Вісли до Чорного моря, окрім маршруту Західний Буг – Прип'ять – Дніпро, міг також пролягати через Прут і Дністер. Постійні контакти Побужжя з Балтикою тривали до 1018 р., коли цей шлях заблокував польський король Болеслав I⁹⁵.

⁸⁸ Надежда Нефедова, Куда ездили древние русы – в Андалузию или Анатолию? *Советское Востоковедение* 4 (1958), 113–115.

⁸⁹ Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 240–242; Олена Сидоренко, *Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – сер. XVII ст.)*. (К.: Наукова думка, 1992), 8.

⁹⁰ Вольф Бейліс, “Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.)”, *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы* 2. (Москва: Наука, 1969), 308.

⁹¹ Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 131.

⁹² Херрман, “Ободриты, лютичи, руяне”, 352–353.

⁹³ Херрман, “Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона”, 103; Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2. (Москва: Прогресс, 1986), 417.

* Сучасні дослідники вважають, що насправді йдеться про хутро бобра (Татьяна Калинина, “Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв.”, *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998* (Москва: Восточная литература, 2000), 115 (прим. 37).

⁹⁴ Забелин, *История русской жизни с древнейших времен*, 155–157.

⁹⁵ Юрій Диба, “Словенська” та “Лехітська” групи слов'ян у переліках народів Повісті временних літ й проблема початків Русі”, *Хроніки Лодомерії* 1. (2016), 78.

Якщо зі слов'янських земель і Русі до країн арабського Сходу експортували в основному продукцію промислів і ремесел, то головним східним імпортом для слов'ян і Русі у той час була арабська срібна монета. Вона забезпечувала потреби внутрішньої і зовнішньої торгівлі та ремесла⁹⁶. Про розвиток виробничої економіки Русі в першій половині IX ст. свідчить початок карбування власної монети. Виявлена у скарбах срібла в Подонні, вона була наслідуванням арабських дирхем. Монета руського карбування складає четверту частину (86 монет) Девицького скарбу (знайдений в Воронежській області), який містить 299 монет. Найпізніша з них датується 837–838 рр.⁹⁷. Руські “дирхеми” виготовлялися з якіснішого срібла і мали більшу вагу, ніж арабські аналоги. На монетах був особливий рунічний напис і, як вказує дослідниця Олена Галкіна, це були не скандинавські руни, і знак, що нагадував тризуб Рюриковичів. Отже, ця символіка з'явилася в Русі за кілька десятиліть до так званого прикликання варягів і не пов'язана зі скандинавами. Срібна монета руського карбування свідчить про існування у русів уже на початку IX ст. власного монетного двору. Численні скарби Подоння дали дослідникам підстави для висновку, що “на півдні Східно-Європейської рівнини в IX ст. провідна роль в поширенні східних монет і, очевидно, в торговельних операціях з країнами Сходу, належала Руському каганату”⁹⁸, який у той час був “самостійною торговельною державою, через яку проходила самостійна магістраль”⁹⁹.

Землями Лівобережжя пролягав також суходільний торговельний шлях до волзького Булгара. Його маршрут позначений кам'яними городищами у верхів'ях Сіверського Дінця, Оскола і на Середньому Доні. В історіографії усталилася думка, що їх збудували хозари для захисту від русів. Однак правдоподібнішою є версія, що фортеці були збудовані русами. Якби фортеці будували хозари, то вони б спорудили їх не на правому, а на лівому березі Дону, щоб ріка становила додатковий захисний рубіж. Окрім того, будівельна техніка фортець істотно відрізняється від техніки спорудження хозарського Саркела¹⁰⁰. Численні кам'яні фортеці (лише на Сіверському Дінці збереглися руїни одинадцяти) вказують, що в першій третині IX ст. лісостепова і степова зони Лівобережжя аж до Дону входили до складу Русі.

Версію про руське походження кам'яних замків підтверджує інформація арабського географа Ідрісі. Використавши твори мусульманських письменників, які не дійшли до нас, він описує лівобережні володіння Русі, зокрема торговельні

⁹⁶ Всеволод Потин, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.)”, 66; Валентин Янин, *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период*. (Москва: Изд-во Московского у-та, 1956), 87–90.

⁹⁷ Галкіна, *Тайны Русского каганата*, 223–224.

⁹⁸ Валентин Седов, *Древнерусская народность: историко-археологические исследования*. (Москва, 1999), 75.

⁹⁹ Галкіна, *Тайны Русского каганата*, 221.

¹⁰⁰ Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, 83–84.

шляхи, що функціонували тут до початку XI ст., до занепаду торгівлі з арабським Сходом. За даними Ідрісі, кордон Русі починався на півшляху між Булгаром і Києвом. Шлях з Києва до Булгара він вимірює не в милях і днях, як, наприклад, віддаль від Булгара до Итиля, а в поштових станціях (манзилях). Це свідчить про існування на Лівобережжі системи комунікацій, до якої, очевидно, і входили кам'яні фортеці. Вони одночасно були мережею торговельних станів. Ідрісі повідомляє, що від Булгара до кордонів Русі – 10 станцій, а до Києва – 20 станцій¹⁰¹. За підрахунками Б. Рибаківа, шлях з Булгара до Києва, що становив близько 1 500 км, купецькі каравани могли пройти за 1–1,5 місяці. Він вказує на добру облаштованість західної руської частини магістралі, на численні городки на її маршруті, розташовані на схід від Києва¹⁰². Їх розвинута мережа свідчить про активну участь Руської держави у формуванні магістралі і в розвитку східної торгівлі.

На думку І. Коновалової, описаний Ідрісі сухохідльний торговельний шлях між Києвом і Булгаром почав функціонувати в першій половині X ст.¹⁰³. Проте археологічні і нумізматичні джерела, зокрема срібні скарби Подоння і залишки фортець, дають підстави для висновку, що він діяв уже в першій третині IX ст.

З Русі арабське срібло у великій кількості поступало до південнобалтійських слов'ян. У слов'янське Помор'я потрапляли також рідкісні предмети китайського, індійського та іранського виробництва. Номенклатура 25 ранніх скарбів на території Русі, датованих кінцем VIII – першою третьою IX ст., і номенклатура синхронних скарбів Помор'я є подібною, тоді як номенклатура ранніх скандинавських, зокрема, готландських скарбів відрізняється від скарбів слов'янського Помор'я і Русі великим відсотком англійських денаріїв¹⁰⁴. Це є ще одним аргументом для висновку, що партнерами русів в балтійській торгівлі були поморські слов'яни. Як свого часу вказував Валентин Янін, торговельні зв'язки між південнобалтійськими і східними слов'янами здійснювалися безпосередньо і були “по суті внутрішньослов'янськими зв'язками, які розвивалися без помітної участі скандинавів”¹⁰⁵.

Якщо через Русь в слов'янське Помор'я поступало арабське срібло, то через міста слов'янського Помор'я в Русь ішов основний потік германських денаріїв. Доказом цього є найбільші скарби західноєвропейської монети X–XI ст., виявлені лише на південнобалтійському узбережжі і на території Русі¹⁰⁶. Нумізматичні джерела свідчать про торговельні зв'язки поморських слов'ян з німецькими землями та їх важливу посередницьку роль у торговельному транзиті між Західною Європою і Руссю.

¹⁰¹ Див.: Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 229.

¹⁰² Там само, 229–233.

¹⁰³ Там само, 131–132.

¹⁰⁴ Див.: Потин, *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк*, 61–64; 66, 71 (прим. 42).

¹⁰⁵ Янін, *Денежно-весовые системы русского средневековья*, 89.

¹⁰⁶ Потин, *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв.*, 68–69, 155.

Окрім археологічних та нумізматичних джерел, існують і писемні докази контактів слов'янського Помор'я з Середнім Подніпров'ям, зокрема, “Сага про Тіндрека Бернського” (XIII ст.)¹⁰⁷. Описуючи події, що відбувалися у IX ст., вона вказує на тісні зв'язки між південнобалтійським союзом вільців (лютичів) і Руссю¹⁰⁸. Про торговельні зв'язки Помор'я зі Східною і Південною Європою в середині X ст. повідомляє також єврейський купець із Кордови Ібрагім ібн Якуб. За його інформацією товари поморських слов'ян “доходять морем і сушею до русів і до Константинополя”¹⁰⁹. Водночас з Русі на Балтику експортували ремісничі вироби і зерно. Так, на думку дослідників жито, знайдене у данській фортеці Фюркате, було східноєвропейським імпортом¹¹⁰. Руським експортом були також ювелірні вироби в техніці зернь і філігрань, переплетені гривни (шийні прикраси)¹¹¹. За даними Раффельштеттенського статуту руські купці торгували також медом, кіньми і рабами¹¹². Це ж джерело свідчить, що на початку X ст., після появи у Подунав'ї угрів, вони прибували в Баварію разом із моравськими торговцями з півночі – з Праги, тобто, у той час почав формуватися торговельний шлях Київ – Краків – Прага – Регенсбург.

Важливу роль у міжнародній торгівлі VIII–IX ст. відіграла Великоморавська держава. За свідченням Перського Аноніма, одним із торговельних центрів, розташованих на порубіжжі руських і моравських володінь, було хорватське місто Хордаб [його назву перекладають також “Хортаб”, “Хурдаб”, “Джарваб”, “Джарват”, “Уртаб” – О. Щ.]¹¹³. На думку В. Крюкова, правильна арабська форма назви міста “Хурват”. Про нього згадують Ібн Русте (X ст.), аль-Масуді, Гардізі (XI ст.). За їх інформацією, місто було столицею і резиденцією правителя. Гардізі повідомляє, що у Хурваті щомісяця впродовж трьох днів відбувалися торги¹¹⁴. Тобто, Хурват був важливим адміністративним і торговельним центром Русі.

В історіографії поширена думка, що у повідомленні Ібн Русте про правителя Хурвата вислів “Світмалік” треба розуміти як особисте ім'я (Святополк). Її прихильники вважають, що Хурват був столицею великоморавського князя Святополка (870–894 рр.), до володінь якого входила частина хорватських

¹⁰⁷ Александр Веселовский, “Русские и вильтины в саге о Тиндреке Бернском”, Кузьмин А. Г. *Откуда есть пошла Русская земля, кн. 1.* (Москва: Молодая гвардия, 1986): 573–632.

¹⁰⁸ Кузьмин, *Начало Руси*, 356.

¹⁰⁹ Ибрагим ибн Йа'куб, “Книга путей и стран”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, 80.

¹¹⁰ Херрман, “Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона”, 105.

¹¹¹ Валентин Седов, “Племена Восточных славян, балты и эсты”, *Славяне и скандинавы*, 181.

¹¹² *Древняя Русь в свете зарубежных источников, т. IV*, 34.

¹¹³ “Пределы мира от востока к западу”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), 54.

¹¹⁴ Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 20; Гардізи, “Краса повествований”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, 58.

земель¹¹⁵. Однак переконливішою видається версія Леонтія Войтовича, на думку якого навряд чи резиденція Святополка Великоморавського могла бути у розташованому на східній окраїні Великої Моравії Хурваті. Місто було насамперед торговельним центром і, ймовірно, столицею одного з хорватських князів¹¹⁶. Слушним є також припущення Б. Рібакова про те, що “Світмалік” – це не ім’я правителя, а титул “світлий князь”. Аналогічний титул (“світлі князі”) є в русько-візантійському договорі 911 р.¹¹⁷

Дискусійною є проблема локалізації Хурвата. В історіографії існує декілька її версій. Й. Маркварт свого часу вважав, що місто розташовувалося на території Кракова¹¹⁸, український археолог Орест Корчинський локалізує його в Стільську¹¹⁹. На думку Л. Войтовича, густа мережа хорватських городищ IX–X ст. на Буковині свідчить, що тут проходили важливі торговельні шляхи і є підставою для локалізації Хурвата у верхів’ях Прута, так само як і вказівка аль-Масуді, що місто було розташоване на ріці Рута, яка тече з гори¹²⁰. Дослідник вважає, що під рікою Рудою треба розуміти Прут, витoki якої починаються на схилі Говерли. Назва ріки і вказівка про витoki Руди є аргументами на користь її локалізації в Карпатському регіоні.

Уточнення перського Аноніма, що з міста Артаб, у якому вбивають іноземців, вивозять багато цінних клинків для мечів і мечів¹²¹ теж може бути аргументом для локалізації Артанії в землях хорватів, через які проходили міжнародні шляхи, зокрема, шлях з Праги до Києва. Хорватську локалізацію Артанії підкріплюють також повідомлення Ібн Хаукаля і Ідрісі про те, що мешканці Артанії для торгівлі спускаються по воді¹²², й інформація Ідрісі, що в Артанії була укріплена гора¹²³ [*фортеця і митниця Тустань?* – О. Щ.]. За припущенням Л. Войтовича, Артанією або загадковим третім руським племенем могли бути маловідомі для арабських купців мешканці західних околиць Русі – хорвати¹²⁴. Очевидно, що хорватська версія Артанії має вагоміші аргументи, аніж інші сучасні гіпотези, зокрема ті, які локалізують Артанію на півночі Східної Європи, зокрема, на

¹¹⁵ Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 20; Леонтій Войтович, “Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного”, *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*, т. 2. (Харьков: Майдан, 2013), 78.

¹¹⁶ Леонтій Войтович, “Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного”, 78.

¹¹⁷ Борис Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 93.

¹¹⁸ Jozef Marguart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 471.

¹¹⁹ Орест Корчинский, “Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат”, *Труды V Международного конгресса славянской археологии*, т. 3. (Москва: Наука, 1987), 11–15.

¹²⁰ Леонтій Войтович, “Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного”, 78.

¹²¹ “Пределы мира от востока к западу”, 55–56.

¹²² Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 193, 220.

¹²³ Анатолий Новосельцев, “Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.”, Анатолий Новосельцев, Владимир Пашуто, Лев Черепнин и др. *Древнерусское государство и его международное значение*. (Москва: Наука, 1965), 413.

¹²⁴ Леонтій Войтович, “Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного”, 78.

острові Сааремаа¹²⁵ або на Рюгені¹²⁶. Оскільки Ідрісі вказує, що Артанія розташовувалася між Куявією і Славією¹²⁷, то локалізація другої групи Русі (Славії), на наш погляд, можлива у Побужжі, у землях дулібів–волинян, через які, як і через землі хорватів, проходили важливі міжнародні шляхи, що призвели до формування ранніх міст. На ймовірність такого розташування Славії вказують дослідження Ю. Дибі¹²⁸.

З поміж інших привертає увагу версія про розташування Артанії в Подонні. Її прихильники вважають, що у VIII–IX ст. тут існував Донецько-Донський металургійний центр, де руські майстри виробляли знамениті булатні мечі¹²⁹. Необхідне для їх виробництва високофтористе залізо в руські майстерні могли поставляти слов'яни з верхів'їв Дону і з району Воронежа¹³⁰. Однак ця версія погано корелюється з географічними координатами, які наводяться в арабських джерелах.

На думку дослідників у VIII–IX ст. араби навряд чи проникали на захід далі Булгара і Ітиля. Допускаючи можливість їх перебування в Києві, вони сумніваються, що арабські торговці бували в землях хорватів¹³¹. Однак існують певні докази перебування арабів у Середньому Подніпров'ї і на Правобережжі. За свідченнями аль-Масуді, мусульманські торговці прагнули потрапити до Києва і в першій половині X ст. [а, ймовірно, що й раніше – О. Щ.] освоїли шлях до Середнього Подніпров'я через Азовське і Чорне моря¹³². Сучасні дослідження дають підстави для висновку про їх перебування також у районі Західного Побужжя, де вони залишили по собі сліди у вигляді низки топонімів в околиці села Йосипівка (тепер – Золочівський р-н Львівської обл.)¹³³. Правда, цими торговцями могли бути й західні араби – з Кордовського халіфату. Знайдений у Йосипівці скарб VIII–IX ст. (найраніша монета – 708 р., а найпізніша – 811–

¹²⁵ Кузьмин, *Начало Руси*, 290; Елена Галкина, Аполлон Кузьмин, “Русский каганат и остров русов”, *Славяне и Русь: Проблемы и идеи*. (Москва: Флинта, Наука, 1998), 466.

¹²⁶ Николай Трухачев, “Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв.”, *Древнейшие государства на территории СССР. 1980*. (Москва: Восточная литература, 1982): 168–175.

¹²⁷ Новосельцев, “Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.”, 413.

¹²⁸ Юрій Дибя, “Словенська земля”. Літописне повідомлення про заснування Володимира: до волинського походження новгородської етногенетичної легенди”, *Старий Луцьк IX*. (Луцьк: Волинські старожитності, 2013), 93–113; Юрій Дибя, *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття. (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Русі-України)*. (Львів: “Колір-ПРО”, 2014).

¹²⁹ Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, 78–79.

¹³⁰ Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, 88; Галкина, *Тайны Русского каганата*, 220–222.

¹³¹ Леонтій Войтович, “Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного”, 78.

¹³² Крюков, *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 13, 22.

¹³³ *Бербері в Наддніпрянщині: професор Тищенко відкриває нові сторінки історії України*, доступно 12 жовтня 2021, <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyrianschini-profesor-tischenko-vidkrivae-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html>

812 pp.), що налічував близько п'яти тисяч арабських дирхемів, і археологічний матеріал з околиць села свідчать, що через Побужжя проходив суходільний торговельний шлях, який був частиною міжнародної транзитної магістралі між Західною Європою і Сходом. Ймовірно, що у верхів'ях і середній течії Західного Бугу він перетинався з річковим¹³⁴.

Доказом того, що землями хорватів проходили водні і суходільні шляхи, які були відгалуженнями міжнародних торговельних магістралей, є десятки ранньосередньовічних городищ на хорватському Прикарпатті і Закарпатті. Серед них справжні городища-гіганти – Стільсько і Пліснесько, яким не має аналогів у Східній та Центрально-Східній Європі. Засноване у VII ст., Пліснеське городище було розташоване на вододілі між басейнами Дністра, Західного Буга і Прип'яті. У IX ст. його площа досягала 160 га, а разом з поховальним комплексом укріплена частина городища займала 450 га¹³⁵ (для порівняння: найбільший торговельний центр скандинавів данське Хедебю мало площу 24 га, а шведська Бірка – 12,5 га). До X ст. через городище проходив шлях з Києва до Моравії і Баварії. Археологічний матеріал Пліснеська, яке ще потребує ґрунтового дослідження, уже зараз містить велику кількість унікальних пам'яток, зокрема золотих і срібних речей, що дозволяють зробити попередні висновки про розвиток ремесла і вагому роль Пліснеська у транзитній торгівлі між арабським Сходом, Руссю, Великою Моравією і слов'янським Помор'ям¹³⁶. Осередками торговельного транзиту між арабським Сходом і Великоморавською державою були також Перемишль, Тустань і Хуст, на території яких знайдені арабські дирхеми. Через ці хорватські міста проходив найкоротший шлях з Києва на Мораву¹³⁷.

Отже, відомі на сьогодні факти економічного розвитку слов'янських регіонів і Русі у VIII–X ст. дають вагомий підстави для висновку, що європейська міжнародна і трансконтинентальна торгівля з країнами арабського халіфату, що розвинулися у VIII ст., були значною мірою торгівлею слов'ян і Русі. Цьому сприяло формування нових європейських і трансконтинентальних магістралей, маршрути яких проходили через землі, заселені слов'янськими народами.

¹³⁴ Юрій Гудима, “З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 3. (2000), 278–282; Юрій Гудима, “Галицько-волинське пограниччя у матеріалах і публікаціях про село Йосипівну Буського району Львівської області”, *Вісник Львівського університету Серія історична*. Спеціальний випуск. Читати, писати, говорити. Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста: 198–210.

¹³⁵ Леонтій Войтович, “Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного”, 111.

¹³⁶ Там само, 113.

¹³⁷ Там само.

REFERENCES

- Avdusin, Daniil. *Arheologija SSSR*. Moskva: Nauka, 1977. [in Russian].
- Avdusin, Daniil i Pushkina, Tatyana. “Gnezdovo v issledovaniyakh smolenskoj ekspedicii”. *Vestnik MGU. Seriya 8. Istorija* 1 (1982), 68–80. [in Russian].
- Adam Bremenskiy, *Gelmold iz Bosau, Arnold Ljubekskij. Slavianskie khroniki*. Perevod s latin. V. Trilmiha. Moskva: SPSL “Russkaja panorama”, 2011. 1–54. [in Russian].
- Al-Idrisi, “Otrada strastno zhelajushchego peresech zemlju”. *Drevnjaja Rus’ v svete zarubezhnykh istochnikov*, t. 3. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2009. 30–35. [in Russian].
- Al-Masudi, “Zolotyje kopi i rossypi samocvetov”. *Drevnjaja Rus’ v svete zarubezhnykh istochnikov*, t. 3. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2009. 110–119. [in Russian].
- Al-Mukaddasi, “Luchshee razdelenie dlja poznaniya klimatov”. *Drevnjaja Rus’ v svete zarubezhnykh istochnikov*, t. 3. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2009. 95–96. [in Russian].
- Archihovskij, Artemij. “Arheologicheskie dannye po varjazhskomu voprosu”. *Kultura Drevnej Rusi*. Sbornik statej. Moskva: Nauka, 1966. 36–41. [in Russian].
- Bajer, Gotlib-Zigfrid. “Sochinenie o varjagah”, per. s nem. K. Kondratovicha, *Zapiski Imperatorskoj Akademii nauk*, t. 4. SPb: Imperatorskaja Akademiya nauk, 1767. [in Russian].
- Bejlis, Volf. “Narody Vostochnoj Evropy v kratkom opisanii Mutahhara al-Makdisi (X v.)”. *Vostochnye istochniki po istorii narodov Jugo-Vostochnoj i Centralnoj Evropy*, vyp. 2. Moskva: Nauka, 1969. 304–311. [in Russian].
- Berbery v Naddnipyrianshchyni: profesor Tyshchenko vidkryvaye novi storinky istorii Ukrainy. *Elektronnyy resurs*, accessed <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyrianshini-profesor-tischenko-vidkrivaye-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html> [in Ukrainian].
- Berezhkov, Mihail. *O torgovle Rusi s Ganzoj do konca XV veka*. SPb: Tipografija V. Bezobrazova i komp., 1879. [in Russian].
- Bershtejn-Kogan, Sergej. “Put’ iz varjag v greki”. *Voprosy geografii* 20. 1950. 239–270. [in Russian].
- Bondar, Aleksandr. “Ukreplennye punkty na territorii mezhdurechja Dnepra i nizhnego techenija Desny v konce IX–X v.”. *Drevnejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy*. 2010 god. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2012. 300–328. [in Russian].
- Brajchevskij, Mihail. “Russkie nazvaniya porogov u Konstantina Bagrjanorodnogo”. *Zemli Juzhnoj Rusi v IX–XIV vv*. Kiev: Naukova dumka, 1985. 19–30. [in Russian].
- Cvetkov, Sergej. *Pohod rusov na Konstantinopol’ v 860 godu i nachalo Rusi*. Sankt-Peterburg: Russko-Baltijskij informacionnyj centr “BLIC”, 2010. [in Russian].
- Dzhakson, Tatjana. “Rus’ glazami srednevekovykh skandinavov”. *Mir istorii* 4/5 (2002). 51–55. [in Russian].
- Dyba, Yuriy. “Slovenska” ta “Lekhitska” hrupy sloviau u perelikakh narodiv Povisti vremennykh lit i problema pochatkiv Rusi”. *Khroniky Lodomerii I*. (2016). 68–83. [in Ukrainian].
- Dyba, Yuriy. *Batktivshchyna sviatoho Volodymyra. Volynska zemlia u podiakh X stolittia. Mizhdystsyplinarni narysy rannoї istorii Rusy-Ukrainy*. Lviv: “Kolir-PRO”, 2014. [in Ukrainian].

- Dyba, Yuriy. “‘Slovenska zemlia’. Litopysne povidomlennia pro zasnuvannia Volodymyra: do volynskoho pokhodzhennia novhorodskoi etnohenetychnoi lehendy”, *Staryi Lutsk IX*. Lutsk: Volynski starozhytnosti, 2013. 93–113. [in Ukrainian].
- Domanovskij, Andrij. “Vizantiisko-ruska torhivlia u tvorakh arabskykh pysmennykh: elementy novoi interpretatsii starykh danykh”. *Islam i suchasnyi svit: roboty uchastykiv druhoi i tretoi Vseukrainskoi konferentsii islamoznavchykh doslidzhen molodykh vchenykh im. A. Krymskoho*. Kyiv: Ansar Faundeishn, 2009. 142–166. [in Ukrainian].
- Jevers, Gustav. *Predvaritelnye kriticheskie issledovanija dlja rossijskoj istorii*, kn. 1. Moskva: Universitetskij izdatelskij dom, 1825. [in Russian].
- Fasmer, Maks. *Jetimologicheskij slovar russkogo jazyka*, t. 2. Moskva: Progress, 1986. [in Russian].
- Fylypchuk, Mykhailo. *Slovianski poselennia VIII–X st. v ukrainskomu Prykarpatti*. Lviv: Astroliabiia, 2012. [in Ukrainian].
- Fomin, Aleksandr. “Nachalo rasprostarnenija kuficheskikh monet v rajone Baltiki”. *Kratkie soobshhenija instituta arheologii 171*. Moskva: Nauka, 1982. 16–20. [in Russian].
- Fomin, Vjacheslav. *Varjagi i varjzhskaja Rus’*. *K itogam diskussii po varjzhskomu voprosu*. Moskva: Russkaja panorama, 2005. [in Russian].
- Galkina, Elena. *Tajny Russkogo kaganata*. Moskva: Veche, 2002. [in Russian].
- Garkavi, Avraam. *Skazanija musulmanskih pisatelej o slavjanah i russkikh (s poloviny V²² veka do konca X veka po R. H.)*. SPb: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1871. [in Russian].
- Gedeonov, Stepan. *Varjagi i Rus’*. *Istoricheskie issledovanija*, ch. 22. SPb.: Tip. Imperatorskoj Akademii Nauk, 1876. [in Russian].
- Herrman, Joachim. *Zwischen Hradschin und Vineta*. Leipzig, Jena, Berlin: Urania Verlag, 1971.
- Herrman, Joachim. *Die Slawen in Deutschland. Kultur der slawishchen Stamme westlich vor Oder und Neise vom 6. Bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 1985.
- Herrman, Joachim. “Polabskie i ilmenskie slavjane v rannesrednevekovoj baltijskoj trgovle”. *Drevnjaja Rus’ i slavjane*. Moskva: Nauka, 1978. 191–195. [in Russian].
- Herrman, Joachim. “Obodrity, ljutichi, rujane”. *Slavjane i skandinavj*. Moskva: Progress, 1986. 338–359. [in Russian].
- Herrman, Joachim. “Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. K voprosu ob istoricheskikh i jetnograficheskikh osnovah “Bavarskogo geografa” (pervaja polovina 2^X v.)”. *Drevnosti slavjan i Rusi*. Moskva: Nauka, 1988. 163–168. [in Russian].
- Herrman, Joachim. “Slavjane i normany v rannej istorii Baltijskogo regiona”. *Slavjane i skandinavj*. Moskva: Progress, 1986. 8–129. [in Russian].
- Hudyma, Yuriy. “Z istorii arkeolohichnykh doslidzhen pivnichnykh skhyliv Voroniakiv u raioni Oleska”. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu 3*. (2000). 278–282. [in Ukrainian].
- Hudyma, Yuriy. “Halytsko-volynske pohranychchia u materialakh i publikatsijakh pro selo Iosypivku Buskoho raionu Lvivskoi oblasti”. *Visnyk Lvivskoho universytetu Serii istorychna*. Spetsialnyi vypusk. Chytaty, pysaty, hovoryty. Zb. nauk. prats na poshanu prof. Romana Shusta. (2019). 198–210. [in Ukrainian].
- Ibn-Hordadbeh. *Kniga putej i gosudarstv*. Per. s arabskogo, kommentarij, issledovanie N. Velihanovoj. Baku: Jelm, 1986. [in Russian].

- Ilovajskij, Dmitrij. *Razyskanija o nachale Rusi: vmesto vvedenija v russkuju istoriju*. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Tipografija byvsh. Millera, 1876. [in Russian].
- Kalinina, Tatjana. "Torgovye puti Vostochnoj Evropy 2X veka. (Po dannym Ibn-Hordadbeha i Ibn-Fatiha)". *Istorija SSSR* 4 (1986). 68–82. [in Russian].
- Kirpichnikov, Anatolij. "Ladoga VIII–XIII vv.". *Slavjano-russkie drevnosti* 1. Istoriko-arheologicheskoe izuchenie Drevnej Rusi: Itogi i osnovnye problemy. Leningrad: Izdatelstvo LGU, 1988. 38–79. [in Russian].
- Kirpichnikov, Anatolij. "O nachalnom etape mezhdunarodnoj trgovli v Vostochnoj Evrope v period rannego srednevekovja (po monetnym nahodkam v Staroj Ladoge)". *Mezhdunarodnye svjazi, torgovye puti i goroda Srednego Povolzhja IX–XII vekov*. Kazan: Master Lajn, 1999. 107–115. [in Russian].
- Kirpichnikov, Anatolij. "Velikij Volzhskij put', ego istoricheskoe i mezhdunarodnoe znachenie". *Velikij Volzhskij put'*. Materialy kruglogo stola i mezhdunarodnogo nauchnogo seminaru "Istoriko-kulturnoye nasledie Velikogo Volzhskogo puti". Kazan. 28–29 avgusta 2000 g. Kazan: Master-Lajn, 2001. 23. [in Russian].
- Kirpichnikov, Anatolij. "Velikij Volzhskij put'". *Rodina* 11–12. (2002). 59–64. [in Russian].
- Kokovcev, Pavel. *Evrejsko-hazaraskaja perepiska v X veke*. Leningrad: Tipografija AN SSSR, 1932. [in Russian].
- Konovalova, Irina. "Puti soobshhenija v Vostochnoj Evrope po dannym srednevekovyh arabo-persidskikh avtorov". *Drevnejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy*. 1998. Moskva: Izd-vo Vostochnoj literatury, 2000. 126–133. [in Russian].
- Kropotkin, Vladislav. "O topografii kladov kuficheskikh monet IX v. v Vostochnoj Evrope". *Drevnjaja Rus' i slavjane*. Moskva: Nauka, 1978. 111–117. [in Russian].
- Kriukov, Viktor. *Pysemni dzherela arabskoho khalifatu IX–X st. pro etnoistorychni protsesy na terytorii Ukrainy*. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stup. dokt. ist. nauk. Kyiv, 2010. [in Ukrainian].
- Lebedev, Ivan. *Poslednjaja borba baltijskikh slavjan protiv onemechenija*, ch. 2. Moskva: Universitetskaja tip. (Katkov i K), 1876. [in Russian].
- Lebedev, Gleb. *Jepoha vikingov v Severnoj Evrope i na Rusi*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo un-ta, 1985. [in Russian].
- Melnikova, Elena. *Skandinavskie runicheskie nadpisi: Novye nahodki i interpretacii*. Teksty, perevod, kommentarij. Moskva: Vostochnaja literatura, 2001. [in Russian].
- Melnikova, Elena i Glazyrina, Galina i Dzhakson, Tatjana. "Drevneskandinavskie pismennye istochniki po istorii evropejskogo regiona SSSR". *Voprosy istorii* 10 (1985). 37–53. [in Russian].
- Mykhailyna, Liubomyr. *Naseleennia Verkhnoho Popruttia VIII–X st.* Chernivtsi: Ruta, 1997. [in Ukrainian].
- Mykhailyna, Liubomyr. *Sloviany VIII–X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN, 2007. [in Ukrainian].
- Marguart, Jozef. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903.
- Nazarenko, Aleksandr. *Nemeckie latinojazychnye istochniki 2X–X2 vv.* Teksty, per., komment. Moskva: Nauka, 1993. [in Russian].
- Nefedova, Nadezhda. Kuda ezdili drevnie rusy – v Andaluziju ili Anatoliju? *Sovetskoe Vostokovedenie* 4 (1958). 113–115. [in Russian].
- Novoe v arheologii Kieva*. Pod red. Petra Tolochko, Sergeja Vysockogo, Jakova Borovskogo. Kiev: Naukova dumka, 1981. [in Russian].

- Novoselcev, Anatolij. “Hudud al-alam” kak istochnik o stranah i gorodah Vostochnoj Evropy”. *Voprosy istorii* 5. (1986). 90–103. [in Russian].
- Paul, Andrej. *Baltijskie slavjane. Ot Rerika do Starigarda*. Moskva: Knizhnyj mir, 2016, accessed October 15, 2021, https://bveread.ec/read_book.php?id=54222&p=1. [in Russian].
- Peniak, Serhii. *Rannoslavianske i davnoruske naseleння Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 1980. [in Ukrainian].
- Potin, Vsevolod. “Russko-skandinavskie svjazi po numizmaticheskim dannym (X–XII vv.)”. *Istoricheskie svjazi Skandinavii i Rossii*. Leningrad: Nauka, 1970. 64–80. [in Russian].
- Potin, Vjacheslav. *Dreevnjaja Rus’ i evropejskie gosudarstva v X–XIII vv. Istoriko-numizmaticheskij ocherk*. Leningrad: Sovetskij hudozhnik, 1968. [in Russian].
- Prykhodniuk, Oleh. *Arkheolohichni pamiatky Serednoho Podniprovia VI–IX st.* Kyiv: Naukova dumka, 1980. [in Ukrainian].
- Raffelshtetskij tamozhennyj ustav (904/6 g.) Perevod i kommentarij Aleksandra Nazarenko. *Dreevnjaja Rus’ v svete zarubezhnyh istochnikov*, t. 2^V. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2010. 31–36. [in Russian].
- Rybakov, Boris. “Novaja koncepcija predistorii Kievskoj Rusi. Tezisy”. *Istorija SSSR* 6. (1981). 55–75. [in Russian].
- Rybakov, Boris. *Kievskaja Rus’ i russkie knjazhestva X²²–X²²² vv.* Moskva: Nauka, 1982. [in Russian].
- Sedov, Valentin. “Plemena Vostochnyh slavjan, balty i jesty”. *Slavjane i skandinavjy*. Moskva: Progress, 1986. 175–189. [in Russian].
- Sedov, Valentin. *Drevnerusskaja narodnost’: istoriko-arheologicheskie issledovanija*. Moskva, 1999. [in Russian].
- Sedov, Valentin. “O rusah i russkom kaganate 2^X v. (V svjazi so statej K. Cukermana “Dva jetapa formirovanija Drevnerusskogo gosudarstva”)”. *Slavjanovedenie* 2 (2003). 3–15. [in Russian].
- Shchodra, Olha. “Etnohenez ta velyke rozselennia slovian u svitli dzherel ta istorychnykh interpretatsii”. *Problemy slovianoznavstva* 65 (2016). 9–27. [in Ukrainian].
- Shchodra, Olha. “Mizh normanizmom i antynormanizmom: diskusiiia pro pokhodzhennia Rusi u svitli pysemnykh dzherel”. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu* 19–20. (2018–2019). 115–139. [in Ukrainian].
- Shchodra, Olha. “Mizh normanizmom i antynormanizmom: diskusiiia pro pokhodzhennia Rusi u svitli arkheolohichnykh dzherel”. *Visnyk Lvivskoho universytetu Seriiia istorychna. Spetsialnyi vypusk. Chytaty, pysaty, hovoryty. Zb. nauk. prats na poshanu prof. Romana Shusta*. (2019). 709–727. [in Ukrainian].
- Smirnov, Viktor. *Jekonomicheskie svjazi Dreevnej Rusi s Vizantiej i Severnym Prichernomorem v VIII–XV vv.* Avtoref. diss. kand. ist. nauk. Leningrad, 1980. [in Russian].
- Sydorenko, Olena. *Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (IX – ser. XVII st.)*. Kyiv: Naukova dumka, 1992. [in Ukrainian].
- Sojer, Piter. *Jepoha vikingov*. Perevod s anglijskogo A. Sanina. Spb: Evrazija, 2006. [in Russian].
- Sorochan, Sergej. *Vizantijskij Hersones (vtoraja polovina VI – pervaja polovina X veka)*. Ocherki istorii i kultury, ch. 2. Harkov: Majdan, 2005. [in Russian].
- Timofeev, Vjacheslav. “Vse-taki ‘Ljudota koval’”. (Nazvanija dneprovskih porogov – vozvrashchenie k staroj probleme)”. *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshhestva*, t. 1 (1998). 120–146. [in Russian].

- Tymoshchuk, Borys. *Sloviany Pivnichnoi Bukovyny V–IX st.* Kyiv: Naukova dumka, 1976. [in Ukrainian].
- Tolochko, Petr. “Proishozhdenie drevnejshih vostochnoslavjanskih gorodov”. *Zemli Juzhnoj Rusi v IX–XIV vv. Istorija i arheologija*. Kiev: Naukova dumka, 1985. 5–15. [in Russian].
- Tolochko, Petr. “Rus’ iznachalnaja”. *Arheologija* 1. (2003). 102–103. [in Russian].
- Tomsen, Vilgelm. *Nachalo Russkogo gosudarstva*. Moskva: Universitetskaja tipografija, 1891. [in Russian].
- Truhachev, Nikolaj. “Popytka lokalizacii Pribaltijskoj Rusi na osnovanii soobshhenij sovremennikov v zapadnoevropejskih i arabskih istochnikah X–XIII vv.”. *Drevnejshie gosudarstva na teritorii SSSR*. 1980. Moskva: Vostochnaja literatura, 1982. 168–175. [in Russian].
- Thunmann, Johan. *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, theil 1*. Leipzig: Erschainingjahr, 1774.
- Vasilevskij, Vasilij. *Trudy*, t. 1. SPb.: Izd. Imp. Akad. Nauk, 1908. [in Russian].
- Veselovskij, Aleksandr. “Russkie i viltiny v sage o Tindreke Bernskom”, v Kuzmin A. G. *Otkuda est poshla Russkaja zemlja*, kn. 1. Moskva: Molodaja gvardija, 1986. S. 573–632. [in Russian].
- Vestberg, Fridrih. “K analizu vostochnyh istochnikov o Vostochnoj Evrope”. *Zhurnal ministerstva Narodnogo prosveshhenija* 13 (1). (1908). 364–412. [in Russian].
- Voitovyh, Leontii. “Halyska zemlia i Vizantiia u XI–XIV st.”. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk XIV–XV*. (2011). 37–60. [in Ukrainian].
- Voitovyh, Leontii. “Povertaiuchys do khorvativ Kostiantyna Bahrianorodnoho”. *Narteks. Byzantina Ukrainensis*, t. 2. Kharkov: Maidan, 2013. 71–101. [in Ukrainian].
- Jurgevich, Vladislav. “O mnimyh normannskih imenah v russkoj istorii”. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, t. 6. Odessa: Gor. tipogr. Sod. H. Ajeksomati, 1867. 45–118. [in Russian].
- Janin, Valentin. *Denezhno-vesovye sistemy russkogo srednevekovja. Domongolskij period*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo un-ta, 1956. [in Russian].
- Zabelin, Ivan. *Istorija russkoj zhizni s drevnejshih vremen*, ch. 1. Izd. 2-e ispr. i dop. Moskva: Sinodalnaja tipografija, 1908. [in Russian].
- Zvjagin, Jurij. *Velikij put’ iz varjag v greki*. Moskva: Veche, 2009. [in Russian].

**EUROPEAN TRADE WITH THE ARAB EAST
IN THE VIII–X CENTURIES:
THE ROLE OF THE SLAVS AND KYIV RUS**

Olga Shchodra

Ivan Franko National University of Lviv,
The Chair of Ancient History of Ukraine and Archival Studies
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0551-9392>

The purpose of the study is to analyze written and archaeological sources on early medieval international trade and to clarify the role of the Slavs and Kyiv Rus in the development of European and

transcontinental trade relations. *The research methodology* is based on the principles of historicism, interdisciplinarity as well as on general historical methods of historiographical and source analysis, historical-genetic and comparative methods. *Scientific novelty*. Based on sources and historiographical research, an attempt has been made to find out the role of the Slavs and Kyiv Rus in Europe's early medieval trade with the Arab East, and to identify possible routes for international trade including the Vikings to the Greeks route. *Conclusions*. As a result of the Arab conquests, there were significant changes in the geography of international trade routes. They shifted from the Mediterranean basin to the north and passed through the Slavic-populated regions of Central and Eastern Europe and Ruthenia. The new system of water and land routes connected the European Frankish West, the Slavic Baltic Pomerania, the Danube and the Ruthenian East of the continent. With the development of trade with the Arab East, the Way from the Vikings to the Greeks was formed and began to function, connecting the lands of the Baltic Wagri Slavs with Kyiv and Constantinople. It ran through the trade centers of the Pomeranian Slavs in the Baltic, across the Vistula, Western Bug, Pripyat, Dnieper and to the Black Sea coincided with the route of the transcontinental highway between Europe and the Arab East, which passed further east through the Sea of Azov, Don, Volga and the Caspian Sea. According to Arab authors, the main goods of Arab imports, including fur, honey, wax, and Frankish swords, came to the east from the Slavic lands and Ruthenia. The earliest and largest treasures of Arab dirhams, found in the lands of the Baltic Slavs, also indicate that the main counterparts of Arab trade in Europe were the Slavs and Ruthenia. The active participation of Ruthenian state in international trade is also evidenced by the construction of a network of stone fortresses in the upper Seversky Donets, Oskol and the Middle and Lower Don, which were not only border outposts of Ruthenia, but also trading posts.

Keywords: Slavs, Slavic Baltic Pomerania, Ruthenia, international trade, international trade routes, The way from the Vikings to the Greeks, the medieval transcontinental trade way.

Стаття надійшла до редколегії 5.12.2021

Стаття прийнята до друку 10.01.2022